

Акселеу СЕЙДИМБЕК

Өнерде өзіндік қолтаңбасымен жарқырап

көрініп, ол қолтаңбасы ұлттың рухани әлеміне құнарлы арна болып қосылған тұлғалар қай елде де, қай заманда да некен-саяқ. Қазанғапұлы Тәттімбет — қазақ халқының аспапты музыкасында қоңыр күйлердің дәстүрлерін қалыптастырып, тұтас бір мектептің орнығуына мұрындық болған ұлы күйші. Қоңыр күйлер Тәттімбет шығармашылығының дүңгек арқауы болғанмен, ол тік күйлер мен бойлауық күйлердің де дәулескер шебері болған. Мәселен, «Саржайлау», «Былқылдақ», «Сылқылдақ» күйлері қоңыр күйлердің ғажайып үлгілері болса, «Бестөре» сияқты күйлері тік күйлердің әсем айғағы болып табылады. Ал, «Зар қосбасар» тектес күйлері бойлауық күйлердің тамаша үлгісі. Жалпы қазақтың аспапты музыкасының тарихында домбыраны әуендік мүмкіндігінен бастап, тарту мүмкіндігіне дейін шегіне жеткізе шыңдаған күйшілеріміздің ішінде Тәттімбеттің алар орны айрықша. Бұл орайда, домбыраның құлақ күйіне байланысты, домбыра тартудың тәсіл-түрлері туралы және күйдің әуен-сазына қатысты Тәттімбет күйлерінде кездесетін бірнеше жарқын қасиеттерді көлденең тартуға болады.

Тәттімбет домбырада оң бұрау, теріс бұрау, шалыс бұрау, қалыс бұрау, қосақ бұрау (бұл бұрауды ел ішінде «тел бұрау» деп те атайды) күйлерін шығарған. Осылардың ішінде оң бұрау («Бес төре» т.б.) күйлері жұртшылыққа кеңінен таныс. Ал, шалыс бұрау, қалыс бұрау және қосақ бұрау күйлерін тартатын домбырашылар ел ішінде әлі де болса кездеседі. Мәселен, Семей қаласында тұратын белгілі ақын Ыбыраев Мерғали домбыраны шалыс бұрауға келтіріп, Тәттімбеттің «Балбырауын» («Шымалдық үзер») дейтін күйін тартады. Бұл күй Тобықты руының ішіне «Шымалдық үзер» деген атпен тараған. Тәттімбет әулеті мен Құнанбай әулетінің арасында құдандалық тығыз байланыстың болғаны белгілі. Мұның өзі Тобықты мен Шаншар руларының арасында туысқандық жақындыққа ұласып, өмірдің қызық-шығығында бір болып отырған. Құнанбай әулетінде Шәкәрімнің Қабышы төңірегіне белгілі сал-сері болған. Бірде, Құнанбайдың Керей ішіндегі Қырықтықбай деген құдасының бір баласы үйленіп, сол тоғай Тобықты елін де шақырады. Әрине, мұндай тойдан Қабыш сал қалама, арнайы дайындалып, Тәттімбеттің «Балбырауын» деген күйін үйреніп барады. Содан, Қырықтықбайдың баласының үйлену тойына келген Қабыш сал келін түскен үйді бір сұлу қыз отыр дегенді естиді. Сол-ақ екен, салдық еркелігіне басып: «Осы мен келін түскен үйге түссем», — дейді. Ел кісілері: «Е, түсіңіз», — дейді. Сөйтіп Қабыш сал келін түскен үйге кірсе дәстүр бойынша шымалдық құрылған.

Қыздар шымалдық ішінде. Қабыш сал төрге шығып жайғасқан соң, әйгі сұлу қызды қалай көреміз деп ойлайды. Жан-жағына қараса, бір домбыра сүйеулі тұр екен, қолына алып Тәттімбеттің «Балбырауының» сылқылдата жөнеледі. Сонда шымалдық ішіндегі қыздардың бірі сығалап қарап: «Үйбай, ана кісінің қолы жыбырлап барады», — депті. Осы кезде жанындағы қыздар да қарамақшы болғанда шымалдық үзіліп түссе керек. Бұл күйдің Тобықты ішіне «Шымалдық үзер» болып тарауының сыры осындай. Шынында да, шалыс бұраумен тартылатын бұл күйдің ырақ-құрылысынан бастап, әуен-сазына дейін мейлінше тосын естіледі.

Тәттімбет шалыс бұраудан басқа бұраулармен де бірнеше күй шығарған. Жезқазған облысына қарасты Босаға станциясының тұрғыны, Тәттімбеттің көзін көргендерден тікелей күй үйренген дәулескер домбырашы Орымбеков Бегімсал марқұм «Ерке бұлан», «Көш жинаған» күйлерінің бірін қалыс бұрауға, екіншісін қосақ бұрауға келтіріп тартушы еді. «Тәттімбет бұл күйлерін сал-серілікті әуезе көріп жүрген бозбала кезінде тартқан екен», — деп отырғаны Бегімсал ақсақал. Бұл деректің астарында мән бар. Оң бұрау мен теріс бұрау күйлеріндегі емес, шалыс бұраудың, қалыс бұраудың және қосақ бұраудың күйлері ел ішінде мейлінше сирек ұшырасады, тіптен ұмыт болуға айналған. Мұның себебі, бұл бұраулардың мүмкіндігі оң бұрау мен теріс бұраудай терең мәнді көшелі күйлер тартуға келе бермейді. Көбінесе өмір құбылыстарына сырттай әліктеп, натуралистік әсерді көбірек күйтеп тартатын күйлерге оңтай. Сондықтан да шалыс, қалыс және қосақ бұраудағы күйлерді қыз-бозбала қызыға тыңдап, әсіресе домбыра дыбысын құбылта шығаратын еліктеуші қасиетін әуезе көрген.

Тәттімбеттің де бұл бұраулармен жас кезінде күй шығаруының бір сыры осында. Оның үстіне, Тәттімбеттің талай-талай додалы күй айтысына түскені жөнінде ел ішінде көп әңгіме айтылады. Күй айтысының түре тартысына түскен күйші жаны қиналғанда домбырасын тосын бұрауларға келтіріп тартып, өнерін асыратын дәстүр болған. Тәттімбет те өзінің қалыс, шалыс және қосақ бұраудағы күйлерін күй айтыстарына тіленіп түсіп жүрген шағында тартқаны күмән келтірмейді. Сол кездерде, Абайдың анасы Ұлжанға апа болып келетін Малқара қыз, Шұбыртпалыдан шыққан Итаяқ, Найман ішіндегі Шазақ сияқты дәулескер домбырашылармен Тәттімбет күй айтысына түскенде домбыраны бірде башпайымен қағып,

бірі — Тәттімбет. Оның күйлері негізінен нақтылы өмір құбылыстарынан гөрі, сол өмір құбылыстарының нәтижесіне алдымен ден қояды. Яғни әрекеттен гөрі пайым, сыртқы көріністен гөрі ішкі қасиет, фактіден гөрі постфактум — Тәттімбет шығармашылығының ең өзекті сипаты. Бұл орайда, Тәттімбетті күйшіліктің философия десе орынды. Ол тыңдаушысын өмірдің мәніне, тіршіліктің мағынасына ұйыта ден қойдырып, ұдайы биік парасат пен өрелі кісілікке бастап отырады. Тәттімбет күйлерінің де арқауы өзі өмір сүрген заман, өзі ғұмыр кешкен орта, өзі білетін ата-бабасының тарихы болып келеді. Бірақ, мұның бәрін ол құрғақ бейнелеп, жалаң суреттемейді. Ұдайы өмір құбылыстарының ішіне түсіп, мәні мен мағынасын ашып, өткен туралы, бүгін туралы және болашақ туралы тұжырымдар жасап отырады. XIX ғасырдағы ұлт мәдениетінің қайта өрлеу кезеңінде Тәттімбетті ең жарық

бергі аталарды да тарата кетудің артықтығы жоқ.

Шаншар Айбике, Нұрбике, Қызданбике деген үй әйел алған. Тәттімбет болыс болатын Нұрбике-Шаншар болысы Шаншардың Нұрбике деген әйелінен өрбіген ұрпақтарды қамтитын болыс болған.

Шаншардың Нұрбикесінен үш ұл — Тұрлыбек, Бертис, Тілеуке туған. Осылардың ішіндегі Бертистен Бектемір туады. Бектемірден Битан, Шитан, Мөшеке, Дәулет туған. Мөшекеден Қазанғап (1775-1845) туған. Қазанғаптың балалары — Ырсымбет, Құттымбет, Тәттімбет, Жақсымбет, Ашымбет, Дүйсен, Мариям.

Енді Тәттімбеттің өз кіндігінен тараған ұрпақты таратып көрейік. Тәттімбет екі әйел алған адам. Бірінші әйелі Ақбөпеден Мұсатай, Қысатай, Исатай деген үш ұл туған. Ақбөпе ертерек дүние салған соң Тәттімбет Есім атты қызға үйленген. Бұл кісі жапсар жатқан Дегелең тауының

Тәттімбеттің суреті, медальдары мен грамоталары сақталған.

Жалпы Тәттімбет атқа ерте мініп, ел ісіне ерте араласқан адам. Кезінде Омбыдағы Батыс-Сібір генерал-губернаторы генерал-майор Фон Фридрихтің Тәттімбет туралы арнайы мәлімет жинағаны тегін болмаса керек. Бұл мәліметтен мынандай деректі оқуға болады: «Тәттімбет — ақсүйектер әулетінен, бірақ көпестер гильдасына тіркелмеген. Қарқаралы округіндегі Нұрбике-Шаншар болысында 1842 жылдың 20 қаңтарынан 1854 жылдың 25 қаңтарына дейін болыс болды. Бұл жұмыстан өз арызы бойынша 1854 жылдың 29 шілдесіндегі бұйрықтың негізінде босатылды, қылмыс жасамаған, тергеуде, сотта болмаған» (ОМА, 3-қор, 3-тізім, 3902-іс) Тәттімбетке үлкен әкесінің ықпалы аз болмаған. «Өке балаға сыншы» дегендей, Қазанғап Тәттімбетті ұдайы жанына ертіп жүріп, ел ісіне жастайынан көзі мен көңілін қанықтырған. Жиырмадан аса бере-ақ Тәттімбет сол кездегі Шыңғыс, Құнанбай, Барақ, Мұса, Ерден, Алшымбай, Ыбырай, Аққошқар сияқты даланың тарландарымен терезесін тең ұстап, жақсы қарым-қатынаста болған. Бұлардың қай-қайсысы да өз кезінің саяси ахуалына жүйірік, сауатты, әсіресе, дала тағдырына қатысты аргы-бергі жағдайдың даңғыл білгірлері. Тәттімбет олардың бірімен жекжат-жұрағат болса, бірімен құдандалы болып, келесісімен қадірлес-сыйлас болып, досжар көңілмен араласып тұрған.

Тәттімбеттің ата мекеніндегі киелі орындардың бірі — Қарқаралы тауларының биігіндегі Шайтанкөл. Осы Шайтанкөлге төне біткен жақпар тастардың қалқасында Г.Н.Потаниннің өз қолымен қалдырған автографы күні бүгінге дейін сақталған. Ауылдары жапсар өңірдің тұмасы, әрі Шоқанның жан досы Г.Н.Потанин Тәттімбетті жақсы білген. Ал, поляк революционері Адольф Янушкевич 1845 жылы қыркүйек айының 25-і күні өзінің күнделігінде былай деп жазады: «Танертең тұрып, өрмен қарай жүрдік. Ілгерілеп жазықтықпен, содан төбешіктер арқылы Қудан Шекаралық линияға апаратын жолмен, аздап құрлықпен жүріп өттік. Тағы 40 шақырым жүріп, Түндік өзенінің жағасынан шықтық. Нұрбике-Шаншарлардың болысы Тәттімбет алдымыздан шықты. Ауа райының өзгеретінін алдын ала сездіргендей күні бойы ыстық болды. Өбден мазамыз кетті. Сылдырап ағып жатқан өзен жағасына тігілген киіз үйдің көлеңкесі ғана бізге сая болды...»

Кешкісін біздің үйде бір қазақ болды. Ол әртүрлі аңдар мен құстардың, әсіресе, түйенің, құланның, бүркіттің дауысын, қимылын аудармай салады. Бұны одан артық айныптай салу ешкімнің қолынан келмейді» (Янушкевич. 1979, 261-262-беттер).

Тәттімбеттің ғажайып күйлері көзінің тірісінде-ақ Қазақстанның байтақ даласына жайылып үлгірген. «Оның күйлері тек өзін туып-өскен өрісінде емес, алыстағы Алатаудың бөктерінде, Тарбағатайдың қойнауларында, Ертіс бойына да жайылған. Күйлерімен қатар осы араларда оның есем өлеңдері, өткір сөздері өркімнің аузынан естіліп, жазылып алынып жүр. Тәттімбет творчествосы қазақтың музыка тарихында ерекше орын алады, қанша уақыт өтсе де, қанша ғасырлар артта қалса да оның есем күйлері талай буынның рухани азығы болады», — деп жазды академик Жұбанов Ахмет (Жұбанов. 1975, 193-бет, Тәттімбет күйлерін алғаш рет қырдың қарапайым қазақтарынан естіп, нотаға түсірген музыка этнографы А.В.Затаевич оны С.В.Рахманиновтың, М.П.Мусоргскийдің шығармаларына теңеп, қайран қалады (Затаевич. 1931, 185-бет).

келесіде ұстарамен тартып, енді бірде пернелерін қиып тастап тартып өнер көрсеткені туралы қызықты әңгімелер күні бүгінге дейін айтылады. Сөз жоқ, бұл мысалдардың қай-қайсысы да ел ішіндегі өнерпаздық дәстүрдің ұлы мектеп екенін аңғартып қана қоймайды, сонымен бірге Тәттімбеттің өнердегі ізденіс-тапқырлығына жарқын айғақ бола алады.

Домбыраны алуан түрлі құлақ күйіне келтіріп тарту жалпы күй өнеріміздің жан-жақты дамып, әуендік тілінің толысуына себепші болып отырған. Әртүрлі бұраудағы күйлер домбыраны тартудың толып жатқан түрлері мен тәсілдерін қалыптастыруға себепші болған. Тәттімбет бұл орайда да қазақ күй өнерінің ұлы жанашырларының бірі ретінде назар аударады. Қазақ арасында домбыра тартудың қағып тарту, шертіп тарту және іліп тарту деп аталатын үш түрі болса, Тәттімбет өзінің күйлерінде осы үшеуінің де мүмкіндігін жеріне жеткізе пайдалана білген. Оның «Саржайлау», «Былқылдақ», «Сылқылдақ» сияқты күйлерінде қағып тартудың, кезек қағу, қосақ серпу, сынар қосақ, сүйрете қағу сияқты тәсілдері, сондай-ақ шертіп тартудың дара шертіс, күрей шертіс, кесіп шерту, тебеген шертіс, қымтап шертіс сияқты тәсілдері жиі қолданылады. Ал «Көкейкесті» сияқты күйлерінде іліп тарту түрінің ішіндегі ілме, санама ілме, табандату сияқты тәсілдері тыңдаушысын айрықша әсерге бөлейді.

Домбыраның құлақ күйін келтіруге қатысты болсын немесе домбыра тартудың түр-тәсілдеріне байланысты болсын Тәттімбет шығармаларына ден қойғанда, оның осынау ізденіс-тапқырлықтары ең алдымен күйдің табиғи бітіміне, әуендік ерекшеліктеріне орай қолданылып отыратынын аңғарамыз. Яғни, Тәттімбеттің күйшілік дарын-тегеуріні тудырған күйлер өзімен бірге домбыраның құлақ күйіне келтірудің, домбыраны тартудың алуан түрлі түр-тәсілдері мен үлгі-өрнектерін дүниеге келтіріп отырған.

Осынау қасиеттердің тоғысынан туған күйлер Тәттімбет шығармашылығының дара сипатын анықтайды. Қазақ халқының күйшілік өнерінде күй тілімен өмір құбылыстарын бейнелеуден гөрі, сол өмір құбылыстары туралы ой толғап, тұжырым жасау дәстүрін орнықтырған ең ұлы тұлғаларымыздың

жұлдыздарымыздың бірі етіп көрсететін қасиеті де осында.

Қазанғапұлы Тәттімбет 1815 жылы Қарағанды облысының Егіндібұлақ ауданына қарасты Дастар тауының етегінде туған. Бұл жер қазіргі Абай атындағы совхоздың №4 Мыржық бөлімшесіне қарасты Қызылжал деп аталатын қыстау. Қызылжал қыстауы Мөшеке бұлағы деп те атайды. Мөшеке — Тәттімбеттің үлкен әкесі. Осы маңдағы Мананбай бұлағының жанында Тәттімбет туып-өскен қыстаудың ескі орны қазір де бар. Тәттімбет небәрі 45 жас ғұмыр кешіп, 1860 жылы дүние салды. Бейіті Егіндібұлақ ауданының жерінен ағатын Түндік өзенінің бойында, Бабалы мен Арқалық тауларының ортасында, «Арқалық» совхозынан 12 шақырым жерде тұр. Бұл Тәттімбеттің әкесі Қазанғапты арналып салынған зират. Ішінде үш қабыр-бесікке бар. Біріне Қазанғаптың өзі жерленген. Екіншісіне Қазанғаптың бейбішесі, Тәттімбеттің анасы Қалайы жерленген. Үшіншісінде Тәттімбет жатыр.

Қазанғапұлы Тәттімбеттің шыққан тегі Орта жүз, Арғын, оның ішінде Мейрамнан тарайды. Шежіре бойынша Мейрамнан Қуандық, Сүйінші, Бөгендік, Шөгендік, Шұбыртпалы, Қаракесек (Болатқожа) деген аталар өрбіген. Осылардың ішінде Тәттімбет Қаракесегі болып келеді.

Қаракесектен Ақша, Түйте, Қамбар туады. Ақшадан Бошан жалғыз туыпты. Бошаннан Әнет, Таз, Байбери, Машай, Манат, Жалықбас туады. Осылардың ішіндегі Таздан Найманбай, Бұлбұл, Бейімбет, Керней, Сәлім, Кәрсон, Құяс, Тағай деген аталар тарайды. Бұлардың ішінде Бұлбұлдың Данакемпір, Құбакемпір, Қаракемпір деген үш әйелі болған. Данакемпір бала көтермеген соң өзінің үстіне қыздай екі әйел алдырып, олардан туған балаларды бауырына салған. Оны жұрт бұл қылығына сүйсініп «Данакемпір» атап кетсе керек. Құбакемпірден Күшік, Алдияр, Шаншар, Үсен, Құдайберді деген балалар туса, Қаракемпірден, Тайлыберді, Қожамжар, Ағым, Сағым, Кетік, Кенже деген балалар туған. Құбакемпірден туған Шаншардан қазақ халқына аты мәлім Келдібек би, Қаздауысты Қазыбек би, Бекболат би, Алшымбай би, әнші-ақын Мәди, күйші Тәттімбет сияқты әйгілі ұрпақтарға. Сондықтан, Шаншардан

солтүстігін қоныс еткен Садыр ауылындағы Түлкібай деген кедейлеу кісінің қызы екен. Тәттімбеттің сабырлы, сазды біраз күйлерінің дүниеге келуіне Есімнің ақыл-парасаты себепші болып еді деген сөз бар. Есім мейлінше есті, төңірегіне қадірлі адам болса керек. Көзінің тірісінде-ақ «Есім бәйбіше» атанып, үлкен-кішінің құрметіне бөленген. Тәттімбеттің балаларына туған анасындай болған адам. Күні бүгінге дейін Абай атындағы совхоздың шығысындағы Дастар тауының етегінде, Қарасор көліне жақын орналасқан қалың қорымды «Есім бәйбішесі басы» деп атайды. Мұндағы бейіттің ішінде Есім бәйбіше мен Мұсатайдың (1836-1911) сүйегі жатыр. Тәттімбет Есім бәйбішеден үш перзент көрген. Оның біреуі Байқы деген ұл, қалған екеуі Балдықыз, Парша атты қыздар. 1852 жылы Омбыда өтетін аға сұлтандардың жиналысына Өскенбайұлы Құнанбаймен бірге Тәттімбет те шақырылған. Осы шақырылуға орай толтырылған қағазға жасы 39-да, жылына күміс ақша есебінен 42 сом 88,5 тиын алады, балалары Мұсатай — 17 жаста, Байқы — 12 жаста, Балдықыз — 4 жаста, Парша — 3 жаста деп көрсетілген (Қаз КСР. ОМА. 371-қор, 1-тізім, 2695-іс, 67-бет). Бұл кезде Есімнен туған балалары үйелмелі-сүйелмелі жас болғандықтан Тәттімбет бұрынғы әйелінен туған Мұсатайды үй шаруасына бас-көз болу үшін қалдырып, Қысатай мен Исатайды ағасы Құттымбеттің қолына берген.

Тәттімбеттің Мұсатайынан Шайқы, Қысатайынан Кәбіш (1880-1934) деген балалар туған. Ал, Исатайы жиырмайың ішіндегі жігіт шағында қайтыс болған. Тәттімбеттің артында қалған зат белгілері немересі Шайқының және Кәбіштен туған шөбересі Өзектің (1921-1981) қолында болған. Шайқы төңірегіне оғаш көрінгеніне қарамастан үлкен әкесінің шекпенін киіп, қылышы тағынып жүреді екен. Ал, Өзбектің үйінде

ДЕРЕК. Қазанғапұлы Тәттімбеттің күйлері: «Азына», «Ақ бас бұра», «Балбырауын» («Шымалдық үзер»), «Балқан тау», «Бес төре», «Боз торғай», «Былқылдақ», «Желқара», «Жетімқыз», «Жібекжол», «Ерке атан», «Ерке бұлан», «Қара жорға», «Қашқан қалмақ», «Кенжетай», «Қорамжан», «Қосбасар» (төрт түрі бар), «Қоянды», «Көкейкесті», «Көш жинаған», «Манабай», «Майда сары», «Мінекей», «Нар шөккен», «Ноғай-қазақ», «Өлең сай», «Салқоңыр», «Саржайлау», «Сары қамыс», «Сары атан», «Сары өзен», «Сұлама», «Сұық төбе», «Сұлу ағаш», «Сылқылдақ», «Тепеңкөк», «Тас бұлақ», «Толқың», «Терісқақпай», «Шайыр қалды», т.б.